

Bożena Sieradzka-Baziur

ORCID 0000-0002-4214-7268

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, Polska

Reprezentacje leksykalne pojęć CHRZEST, CHRZEST JANOWY oraz CHRZEST PAŃSKI w średniowieczu. Analiza onomazjologiczna

Słowa kluczowe: onomazjologia, semantyka historyczna, konceptualizacja strukturyzująca, język średniowiecza, język religijny

Keywords: onomasiology, historical semantics, structuring conceptualization, medieval language, language of religion

Wprowadzenie

Ernst Emanuel Tappolet (1870–1939) pod koniec XIX wieku postulował zajęcie się zagadnieniem odnoszącym się do tego, w jaki sposób jakiś język w określonym miejscu i czasie wyraża określone pojęcie. Zadawał następujące pytania odnoszące się do języka:

[...] czy zachował on wyrażenie przejęte z wcześniejszego okresu, czy też zastąpił je przez jakiś nowotwór? W pierwszym wypadku: czy zachował on to wyrażenie z jakąś zmianą formy lub treści, czy też bez jakiegokolwiek zmiany? W drugim przypadku: w jaki sposób i jakimi środkami tworzone są nowe nazwy? Kiedy i gdzie one wystąpiły? Z kolei temu, kto przede wszystkim chciałby tylko obserwować, stale nasuwa się wiecznie żywe pytanie: dlaczego? Skąd bierze się zmiana w sposobie wyrażania jednego i tego samego pojęcia? A może jeśli jakieś pojęcie jest wyrażone inaczej, nie jest ono już tym samym pojęciem? (cyt. za: Wierzchowski 1980: 43).

Termin onomazjologia na określenie tego nowego typu badań leksykologicznych pojawił się w pracy Adolfa Zaunera w roku 1903. Autor wyrażał pogląd, że celem onomazjologii jest uzyskanie odpowiedzi na pytanie, „dlaczego język używa tego lub innego określenia dla nazwania tego lub innego pojęcia” (por. Wierzchowski 1980: 42–43). Współcześnie w ramach leksykograficznych i leksykologicznych prac onomazjologicznych prowadzone są badania jednostek leksykalnych, które są usytuowane w granicach nazw pojęć, do których są one przyporządkowywane przez językoznawcę. Onomazjolog nadaje nazwy pojęciom, w obrębie których w sposób arbitralny umieszcza całe pokrewne znaczeniowo słownictwo wyekscerpowane ze słownika alfabetycznego lub innego tekstu. Pojęcia reprezentowane przez

analizowaną leksykę konstytuują wówczas strukturę hierarchiczną. Zbiór wyrazowy, składający się z pełnoznacznych części mowy zestawionych alfabetycznie w granicach wyznaczonych przez nazwy pojęć w słowniku pojęciowym, może podlegać dalszym analizom onomazjologicznym, które niewątpliwie będą skutkować zmianami dotyczącymi nazw pojęć schematu klasyfikacyjnego i przyporządkowań jednostek leksykalnych do stworzonej uprzednio struktury pojęciowej, będącej wynikiem konceptualizacji strukturyzującej (Sieradzka-Baziur 2020, por. też Batko-Tokarz 2019). Celem tych badań jest lepsze poznanie języka poprzez wykrywanie związków zachodzących w obrębie grup leksykalnych powiązanych wspólnym znaczeniem, a także szukanie odpowiedzi na pytanie postawione ponad sto lat temu przez twórców onomazjologii, odnoszące się do tego, dlaczego użytkownik języka użył tego, a nie innego wyrazu w celu zwerbalizowania określonego pojęcia.

Materiał badawczy zawarty w onomazjologicznym SPJS

Przedmiotem analizy onomazjologicznej będą autosemantyczne jednostki ciągłe i nieciągłe zebrane przez mnie w obrębie pojęć 2.3.5.3.1. CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI podrzędnych do pojęć RELIGIA oraz KULT w *Słowniku pojęciowym języka staropolskiego*, który został stworzony na materiale *Słownika staropolskiego* (1953–2002) i jego suplementu (2014) w latach 2011–2015 jako wynik projektu grantowego NCN¹.

Za Marią Karpluk (2001: XI) te jednostki leksykalne określam mianem terminów, przyjmując szerokie ich rozumienie w odniesieniu do leksemów reprezentujących pojęcie RELIGIA. W obrębie analizowanego przeze mnie zbioru leksykalnego CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI zamieszczone zostało więc nie tylko fachowe słownictwo dotyczące sprawowania obrzędów (np. *zekerzić*), ale także np. jednostki nieciągłe o przerośnym znaczeniu (*być umyt świętem krzestem*) i inne wyrazy mające odniesienia religijne (np. *wnorzenie*).

Dane zebrane w tabeli 1 odsyłają do określonej autosemantycznej jednostki leksykalnej SPJS, która jest przyporządkowywana do pojęć CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI tego słownika. Prototypowa **autosemantyczna jednostka leksykalna SPJS** to wyraz hasłowy reprezentujący jednostkę leksykalną wraz z oznakowaniem numerycznym i definicją znaczeniową, który został zilustrowany przykładem opatrzonym lokalizacją, por. autosemantyczna jednostka ciągła *chrzest, krest(?)*, *krzest(1)*² 'baptismus': Thocz gest svøthy *krsth Gn 171b*³.

¹ <https://spjs.ijp.pan.pl/>. Opis tego słownika został zawarty w monografii *Onomazjologiczny słownik online. Metodologia, zawartość, wykorzystanie w badaniach na przykładzie „Słownika pojęciowego języka staropolskiego”* (Sieradzka-Baziur 2020).

² Numer w nawiasie okrągłym to numer jednostki leksykalnej w SPJS.

³ Materiał przykładowy cytuję za SStp i jego suplementem.

W SSStp⁴ jednostki nieciągłe umieszczone są w obrębie odpowiednich artykułów hasłowych, więc w takim przypadku wyraz hasłowy reprezentujący jednostkę leksykalną w SPJS to jednostka nieciągła, por. artykuł hasłowy kąpiel, autosemantyczna jednostka nieciągła *krzestna kąpiel* (2) 1.~ 'chrzest, baptismus': Xpus w *krzestney szwytey kopyely* nasze odpuszcza grzechy *Puł arg.41*.

Analizowane przeze mnie ciągłe i nieciągłe autosemantyczne jednostki leksykalne reprezentujące pojęcia CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI znajdują się w obrębie kilkudziesięciu artykułów hasłowych SSStp i suplementu. Przedmiotem analizy są jednostki leksykalne, które zostały wyekscerpowane przez redaktorów SSStp ze średniowiecznych tekstów (do końca XV wieku) i które odnoszą się do chrześcijańskiej inicjacji religijnej oraz do innych obrzędów religijnych opisanych w Nowym Testamencie. Wśród badanych leksemów i ich połączeń 2/3 to ciągłe jednostki leksykalne, a 1/3 to jednostki nieciągłe (*Chrzcziny Boże / Krciny Boże; diabła się otrzeć; duchowna mać; duchowny kmostr; duchowny ociec; krzestna kąpiel; krzesna mać; przyjąć krest; przyjęcie krzestu; być umyt świętem krzestem*). Analizowane jednostki leksykalne SPJS reprezentujące badaną przeze mnie kategorię pojęciową zostały zilustrowane w SSStp przez około 200 przykładów odnoszących się do poszczególnych znaczeń i podznaczeń (por. tabela 1).

Wyrazy hasłowe reprezentujące autosemantyczne jednostki leksykalne przyporządkowane do kategorii pojęciowej 2.3.5.3.1. CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI dzięki jednej z funkcjonalności SPJS poddałam klasyfikacji odnoszącej się do ich przynależności do rodzin wyrazowych. Biorąc pod uwagę morfemy rdzenne wyodrębnione na drodze analizy etymologicznej, utworzyłam rodziny wyrazowe, z których najbardziej rozbudowana jest ta, która została utworzona od imienia *Chrystus*.

Rodzinę tę tworzą:

- 1) rzeczowniki: *chrzcziciel, krciciel, krzcziciel, krzściciel; chrzcziny, krciny; kryst, krystus(z); krcenie, krczenie, krzczenie, krzczenie; chrzest, krest(?) , krzest; chrześcijanin, chrześcijan, krześcijanin, krześcijan; chrześcijaństwo, krześcijaństwo; krześnica; przechrzta, przekrzta;*
- 2) czasowniki: *chrzcić, krcić, krścić, krzcić; okrcić, okrścić, okrzcić; zekrcić;*
- 3) przymiotniki: *krzesny, krzestny; chrześcijański, krześcijański, krześcijiński⁵.*

Pozostałe trzy rodziny wyrazowe tworzone są przez takie leksemy, jak *kmostr; kmostra, komotra; kum, kumować; pożegnaniec, przeżegnaniec*.

W analizowanej kategorii pojęciowej 2.3.5.3.1. CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI zbieżność semantyczna i słowotwórcza badanych wyrazów jest umiarkowana, gdyż około 50% analizowanych wyrazów nie współtworzy żadnej rodziny wyrazowej.

⁴ Dalej, gdy będę pisać o *Słowniku staropolskim*, będę mieć na myśli także suplement, stanowiący jego integralną część.

⁵ Z formalnego punktu widzenia na uwagę zasługuje w tej rodzinie przewaga liczbowa formacji z fonemem [k] powstałych pod wpływem czeskim (28) nad tymi, w których występuje łąciański fonem [ch] (9).

Tabela 1. Wyrazy hasłowe, lokalizacje słownikowe i znaczenia jednostek leksykalnych reprezentujących pojęcia CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI w SPJS

Wyraz hasłowy/ jednostka ciągła (za SStp)	Lp. (numer jednostki leksykalnej w SPJS)	Oznakowanie jednostki leksykalnej w SStp	Jednostka nieciągła	Znaczenie jednostki leksykalnej
(chryst, chrystus) ⁶ kryst, krystus(z)	(2) ⁷			[w czasach ewangelicznych: 'mesjasz, Christus'] ⁸ (Karpluk 2001: 15)
chrzciciel, krciciel, krzciciel, krzściciel	(1)			'udzielający chrztu'
chrzciciel, krciciel, krzciciel, krzściciel	(2)	~		jako nomen proprium
chrzcić, krcić, krścić, krzcić	(1)	1.		'udzielać chrztu'
chrzcić, krcić, krścić, krzcić	(2)	1.~		chrzcić się 'przyjmować chrzest'
chrzcić, krcić, krścić, krzcić	(3)	2.		'trzymać do chrztu'
chrzciny, krciny	(1)	1.		'chrzest'
chrzciny, krciny	(2)	2.	[Chrzciny Boże, Krciny Boże] (Karpluk 2001: 16)	'dzień chrztu (o dniu Trzech Króli, obchodzonym m.in. na pamiątkę chrztu Chrystusa w Jordanie)'
(chrzczenie) krcenie, krczenie, krzczenie, krzczenie	(1)			'udzielanie chrztu'
chrzest, krest(?), krzest	(1)			'baptismus'
(chrzestny) krzesny, krzestny	(1)	a.	krzestna kąpiel	a. krzestna kąpiel 'chrzest'
(chrzestny) krzesny, krzestny	(2)	~b.	krzesna mać	'chrzestna matka'
chrześcijanin, chrześcijan, krześcijanin, krześcijan	(1)			'Christianus'
chrześcijański, krześcijański, krześcijański	(1)			'chrześcijański'

⁶ W nawiasach, w główce hasła twórcy SStp umieszczają współczesną postać wyrazu hasłowego.

⁷ Jednostka (1) z artykułu hasłowego (chryst, chrystus) kryst, krystus(z) opatrzona znaczeniem *tylko w Biblii i jej interpretacjach* 'człowiek wybrany przez Boga do spełniania specjalnych funkcji, pomazanie' jest zaklasyfikowana w SPJS do kategorii pojęciowej 2.3.5.1. DOKTRYNA. WIARA.

⁸ W nawiasach kwadratowych znajdują się uzupełnienia wprowadzone do materiału staropolskiego przez Marię Karpluk (2001).

chrześcijaństwo, krześcijaństwo	(1)	1.		'chrześcijanie, Kościół katolicki'
chrześcijaństwo, krześcijaństwo	(2)	2.		'religia chrześcijańska'
(chrzeźnica) krzeźnica	(1)			'chrzeźnica'
duchowny	(2)	1.~	duchowny kmoťr, duchowny ociec, duchowna mać	'ojciec chrzestny, matka chrzestna'
kąpiel	(2)	1.~	krzestna kąpiel	'chrzest'
kmoťr	(1)			'świadek chrztu, ojciec chrzestny, kum (w stosunku do rodziców dziecka lub do matki chrzestnej)'
kmoťra, komoťra	(1)			'świadek chrztu, matka chrzestna, kuma (w stosunku do rodziców dziecka lub do ojca chrzestnego)'
kum	(1)			'ojciec chrzestny w stosunku do matki chrzestnej i do rodziców dziecka, także ojciec dziecka w stosunku do jego rodziców chrzestnych'
kumować	(1)			'być komu kumem albo kumą'
mać, macierz	(5)	~	duchowna mać, krzesna mać	'matka chrzestna'
(ochrzcić) okrcić, okrcić, okrcić	(1)	1.		'udzielić chrztu'
odrzekać, otrzekać	(2)	1.~	[diabła się otrzekać]	[wyrzekać się diabła podczas sakramentu chrztu]
(ojciec) ociec, hociec	(2)	1.~	duchowny ociec	'świadek chrztu, ojciec chrzestny'
pomazaniec	(2)	~		[może: nowoochrzczony] (Karpluk 2001: 160)
pożegnaniec	(1)			'katechumen, człowiek przygotowujący się do przyjęcia chrztu'
przechrzta, przekrzta	(1)			'ten, kto przyjął chrzest, porzuciwszy swoją religię, szczególnie Żyd'
preżeganiec	(1)			'katechumen, człowiek przygotowujący się do przyjęcia chrztu'

przyjąć	(2)	1.~	przyjąć krest	'zostać ochrzczonym'
przyjęcie	(2)	3.	[przyjęcie krzstu] (Karpluk 2001: 186)	'otrzymanie, dostanie'
(S) (Teofania) Teofanija	(1)			'święto Objawienia Pańskiego, upamiętniające ujawnienie boskiej mocy Chrystusa podczas chrztu w Jordanie'
tćcia, ciećcia, ćcia, tcia, tećcia	(3)	3.		'matka chrzestna' (?)
umyc	(3)	~	[być umyt świętem krzstem] (Karpluk 2001: 257)	[przenośnie: 'być ochrzczonym']
(wnurzenie) wnurzenie	(1)			['zanurzenie w wodzie, jako część aktu chrztu'] (Karpluk 2001: 288)
(zchrzczyć) zekrcić	(1)			'udzielić chrztu'

Materiał badawczy – analiza onomazjologiczna

Jednostki leksykalne wybrane przeze mnie do analizy onomazjologicznej reprezentujące w SPJS pojęcia CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI łączy wspólna im wszystkim cecha znaczeniowa odnosząca się do tego, że zgodnie z przekonaniem ludzi religijnych dzięki określonym obrzędom religijnym dokonuje się duchowa przemiana człowieka. Zakresy tematyczne, w obrębie których mieści się analizowana leksyka, to nazwa obrzędu i osoby, która jest chrzczona, nazwy osób sprawujących ten obrzęd, określenie czynności, które wykonują, nazwy świadków obrzędu i czynności przez nich wypełnianych, charakterystyka skutków sprawowania omawianego obrzędu religijnego.

W trakcie onomazjologicznych prac leksykologicznych⁹ nad SPJS okazało się, że CHRZEST jako nazwa pojęcia nie jest adekwatna dla wszystkich zgromadzonych

⁹ Metodologię pracy nad materiałem średniowiecznym zawartym w *Słowniku pojęciowym języka staropolskiego* można opisać za pomocą następującego schematu: leksykograf-semantyk → leksykograf-onomazjolog → leksykolog-onomazjolog i semantyk historyczny → leksykograf-onomazjolog. Twórcy opisów semantycznych SStp, czyli leksykografowie-semantycy stworzyli podstawę do badań leksykografom-leksykologom, którzy zredagowali SPJS. Z kolei leksykolog-dy-onomazjolog-dy oraz semantycy historyczni analizują i opracowują dane zawarte w obrębie pojęć SPJS, stwarzając podstawę do ewentualnych korekt w obrębie schematu klasyfikacyjnego SPJS bądź przyporządkowań jednostek leksykalnych do niego, czy proponując zmianę przykładów ilustrujących jednostkę leksykalną. Leksykograf-onomazjolog wprowadza ewentualne poprawki w panelu edycji SPJS. Tak więc badacze zajmujący się zagadnieniami semantycznymi i onomazjologicznymi mogą występować naprzemiennie w każdej z tych ról: leksykografa-semantyka, leksykografa-onomazjologa oraz leksykologa-onomazjologa i semantyka historycznego, prowadząc badania, w centrum których są jed-

jednostek leksykalnych, które zostały przyporządkowane na podstawie ich głównego znaczenia do tego pojęcia – ze względu na to, że charakteryzują się one także innymi cechami znaczeniowymi, o których będzie mowa w dalszej części artykułu. Konieczne stało się wprowadzenie do schematu klasyfikacyjnego SPJS pojęć szeregowych CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI, w obrębie których wszystkie jednostki leksykalne przyporządkowane do analizowanej kategorii pojęciowej są, zgodnie z metodologią opracowywania słownika onomazjologicznego, spokrewnione ze sobą semantycznie.

Wyraz CHRZEST jako nazwa pojęcia

Chrzest to wyraz, którego – jak pisze Wiesław Boryś – ostatecznym źródłem jest imię Chrystusa. Wyraz *chrzcic* to czasownik odrzeczownikowy od wyrazu **krъstъ* ‘krzyż, krucyfiks’, ze znaczeniem ‘robić znak krzyża, żegnać krzyżem’ > ‘robić chrześcijaninem’. Rzeczownik ten oznacza też Chrystusa (por. *Chrъstъ/ Chrъstъ*) (Boryś 2005: 70, por. też Długosz-Kurczabowa 2008: 94). Tak więc zgodnie z etymologicznym znaczeniem czasownika *chrzcic*, człowiek poddany temu obrzędowi religijnemu zostaje naznaczony znakiem krzyża oraz imieniem Chrystusa i zaliczony do grona wyznawców Kościoła. Zgodnie z nakazem Mesjasza zawartym w Nowym Testamencie: „Dana Mi jest wszelka władza w niebie i na ziemi. Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego” (*Ew. wg św. Mateusza* 28, 18–19, por. też *Ew. wg św. Marka* 16, 16) apostołowie, a później biskupi, kapłani, a następnie także osoby świeckie chrzcili innych, włączając ich do wspólnoty chrześcijan¹⁰. W *Kazaniach gnieźnieńskich* czytamy: Swęty Barthłomeg ... gest on krola the to szeme Indie gest byl okrzyyl (*leg. okrciyl?*) *Gn 172b*.

Chrzest – stwierdza Alfons Skowronek – to sakrament inicjacji chrześcijańskiej, który włącza człowieka do wspólnoty Ludu Bożego poprzez obrzęd obmycia wodą w imię Trójcy Świętej. Stanowi podstawę przynależności do Kościoła od początku jego istnienia (por. np. *Dzieje Apostolskie* 8, 12.36; 9,18; 10.47–48; 16,15.33; 19,5; *List św. Pawła do Rzymian* 6,3) (por. Skowronek 1979, por. też Kudasiwicz 1979a, 1979b, 1992; *Katechizm Kościoła katolickiego*: 304–317). Wacław Schenk podaje, że najstarszy opis chrztu dorosłych na ziemiach polskich jest zawarty w żywotach św. Ottona, apostoła Pomorza z XII wieku, napisanych przez Wolfgera, Ebona i Herborda. Obrzędu chrztu dokonywano w imię Chrystusa (lub Trójcy Świętej) przez zanurzenie całego ciała w wodzie, później przez polanie czy pokropienie

nostki leksykalne przyporządkowane do nazw pojęć. Badania onomazjologiczne są w takim ujęciu ściśle powiązane z badaniami semantycznymi (por. Sieradzka-Baziur 2020: 94–95).

¹⁰ W *Ewangelii według św. Jana* (4, 1–3) czytamy, że chrztu nie udzielał Jezus Chrystus, zadanie to wykonywali Jego uczniowie: „A kiedy Pan dowiedział się, że faryzeusze usłyszeli, iż Jezus pozyskuje sobie więcej uczniów i chrzci więcej niż Jan, chociaż w rzeczywistości sam Jezus nie chrzczył, lecz Jego uczniowie – opuścił Judeę i odszedł znów do Galilei”. Autor *Rozmyślenia przemyskiego* pisze: „Krystus... tę istną moc krzsta sobie zachował, ale służbę krzczenia inszem dał”, *Rozm 192*, artykuł hasłowy chrzest, krest(?), krzest *SStp*.

święconą wodą (por. Schenk 1969: 157–159)¹¹. Łacińska formuła chrzcielna¹², używana na ziemiach polskich w średniowieczu, znajduje się najczęściej w tekstach statutów synodalnych lub innych podobnych dokumentach biskupów skierowanych do duchowieństwa diecezjalnego, poruszano w nich bowiem niejednokrotnie temat sakramentów i pouczano, jak należy je sprawować. Ta chrzcielna formuła została np. zapisana w statutach z roku 1279 (Hube red. 1856: 141), por.: *Ego te baptizo in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti Amen*. Formułę używaną podczas chrztu znajdujemy też np. w statutach synodalnych biskupa Nankera z roku 1320 (por. Fijałek red. 1915: 4). Brzmi ona następująco: *A. vel B. ego baptizo te in nomine patris et filii et spiritus sancti amen*. Nanker podaje też słowa, które należy wypowiedzieć w przypadku, gdyby była wątpliwość, czy dana osoba została ochrzczona już wcześniej: *Si baptizatus es, non te rebaptizo, sed si baptizatus non es, ego te baptizo in nomine patris et filii et spiritus sancti amen*. Wspomina również o pytaniu, które towarzyszyło obrzędowi: *abrenuncias* ‘Czy wyrzekasz się(złego ducha)?’¹³.

Średniowieczne jednostki leksykalne odnoszące się do pojęcia CHRZEST, czyli do czynienia chrześcijaninem przez znaczenie znakiem krzyża i imieniem Chrystusa, obejmują jednostki ciągłe i nieciągłe:

(1) nazywające sakrament, jego podmiot (osobę chrzczoną) i osoby się do niego przygotowujące:

- *chrzest, krest(?), krzest; krcenie, krczenie, krzczenie, krzczenie; chrzciny, krciny; krzestna kąpiel; wnorzenie;*
- *chrzić, krcić, krścić, krzcić* (1) (2) (3); *okrcić, okrścić, okrzcić; być umyt świętem krzestem; diabła się otrzeć;*
- *pomazaniec; poźeganiec, przeżeganiec; przechrzta, przekrzta.*

¹¹ Zwykle przy okazji obrzędu chrztu nadawano dziecku imię. Waclaw Schenk (1969: 159) pisze: „Początkowo zachowywano imiona słowiańskie, dodając do nich przy chrzcie imię chrześcijańskie, które następnie jednak często zapominano, tak że jeszcze długo po przyjęciu wiary chrześcijańskiej posługiwano się imionami pogańskimi. Od XV wieku przyjętą się zwyczaj nadawania kilku imion chrzestnych [...]”. Zagadnienie chrztu dzieci w Polsce średniowiecznej omawia Małgorzata Delimata (2004: 67–84). W swojej monografii prezentuje historię sakramentu chrztu dzieci, rytuał chrztu, zasady udzielania chrztu w polskim ustawodawstwie kościelnym, obrzędy, zwyczaje i uroczystości towarzyszące temu sakramentowi. Charakteryzuje też wymogi stawiane w średniowieczu osobom, które pełniły w tym okresie funkcję rodziców chrzestnych.

¹² Tego typu formuły sprawcze John Langshaw Austin (1993: 553–554) określa mianem performatywów. Wypowiedzenie tak skonstruowanego zdania (w stosownych okolicznościach) nie jest ani stwierdzeniem, ani opisem mówiącym, że podmiot robi coś, a jest po prostu robieniem tego czegoś. Wypowiedzi te zawierają czasowniki w pierwszej osobie liczby pojedynczej czasu teraźniejszego w trybie oznajmującym i stronie czynnej.

¹³ Inne źródła przydatne w opisie sakramentu inicjacji chrześcijańskiej na ziemiach polskich: por. Heyzmann red. 1875; Sawicki red. 1948, 1955; Mikołaj z Błonia, *De sacramentis* (https://bc.dominikanie.pl/dlibra/publication/edition/158?id=158&from=&dirid=s=1&ver_id=&lp=2&QI=156FBFE8E2C8A0C3860E02FE362D87FD-1). Dziękuję panu mgr Łukaszowi Halidze z Pracowni Łaciny Średniowiecznej Instytutu Języka Polskiego PAN za udostępnienie mi tych cennych danych na temat formuł chrzcielnych używanych w średniowieczu na ziemiach polskich.

Por. np.

Kto nye będzye vmyth svyątem krzstem (qui non lavatur per baptismum), spovyedzą y dostoyną pokutą, nye będzye myecz częszcz s mylem Iesucristem *Rozm 537*.

Pamyathay, czosz na chrzczce szlvbowała, gdysz szya dyablą othrzekala (*SkargaWroc w. 57: *odrzekale*) *SkargaPłoc w. 58*.

- (2) nazywające rodziców chrzestnych, czynności i przedmiot związany z tym obrzędem:
- *duchowna mać; duchowny kmotr, duchowny ociec; kmotr; kmotra, komotra; krzesna mać; kum; kumować; tścia, cieścia, ćcia, tcia, teścia; krześnica 'chrzcielnica';*
- (3) nazywające skutki obrzędu (podmiot chrztu staje się chrześcijaninem):
- *chrześcijanin, chrześcijan, krześcijanin, krześcijan; chrześcijaństwo, krześcijaństwo oraz określenie chrześcijański, krześcijański, krześcijiński. Por.*

Swōty Barthlomeg ... gest on krola the to szeme Indie gest byl okrzył (*leg. okrcił?*) y na uarø krzczyganskø gest gy on byl nafroczył *Gn 172b*.

Połączenie wyrazowe CHRZEST JANOWY jako nazwa pojęcia

W obrębie analizowanego materiału leksykalnego znajdują się jednostki odnoszące się do obrzędu religijnego dokonywanego w czasach biblijnych przez Jana Chrzciciela. Obrzęd ten został określony przez teologów terminem chrzest Janowy (Stachowiak 1979). Było to kultowo-oczyszczające obmycie osób w Jordanie, sprawowane w celu pokutnym, opisane dokładnie w każdej z czterech *Ewangelii* (*por. Mateusz 3, 1–17; Marek 1, 1–11; Łukasz 3, 1–22; Jan 1, 19–34*).

Pojęcie CHRZEST JANOWY jest reprezentowane przez średniowieczne jednostki leksykalne, które nazywają:

- (1) obrzęd: *chrzest*,
- (2) osobę, która dokonuje tego obrzędu: *chrzciciel, krciciel, krzciciel, krzściciel*; nazwa własna *Jan Krciciel* oraz
- (3) czynności przez nią sprawowane: *chrzcic, krcic, krścic, krzcic; zekrcic*.

Por. np.

Krczeny są od nyego w Yordanye (baptizabantur ab eo in Jordane *Mat 3, 6*) vysnavayancz grechy svogye *EwZam 298*.

I stalo szyą yest, gdysz byl zekrczon (cum baptizaretur *Luc 3, 21, ib.:* krczon, *Rozm 190:* kyedy szyą krzczył) vszelkny lyvd *EwZam 300*.

Połączenie wyrazowe CHRZEST PAŃSKI jako nazwa pojęcia

Jedną z osób, która uczestniczyła w kultowo-oczyszczającym obrzędzie religijnym sprawowanym przez Jana Chrzciciela, był Jezus Chrystus. Obrzęd ten teolodzy opisują przy wykorzystaniu terminu chrzest Pański i zwracają uwagę, że od tego

momentu rozpoczyna się publiczna działalność Chrystusa (Kudasiewicz 1979a, 1979b). Wydarzenie to opisują Ewangelisti:

Wtedy przyszedł Jezus z Galilei nad Jordan do Jana, żeby przyjąć chrzest od niego [...]. A gdy Jezus został ochrzczony, natychmiast wyszedł z wody. A oto otworzyły Mu się niebiosa i ujrzał Ducha Bożego zstępującego jak gołębicę i przychodzącego na Niego. A głos z nieba mówił: „Ten jest mój syn umiłowany, w którym mam upodobanie” (*Ew. wg św. Mateusza* 3, 13–17, por. też *Ew. wg św. Marka* 1, 9–11, *Ew. wg św. Łukasza* 3, 21–22, *Ew. wg św. Jana* 1, 29–34).

To wydarzenie, w trakcie którego Bóg Ojciec przemawia, Syn Boży jest w postaci ludzkiej, a Duch Święty pojawia się nad nim w postaci gołębiczy, określa się mianem teofanii bądź epifanii, czyli objawienia się bóstwa¹⁴.

Reprezentację leksykalną pojęcia CHRZEST PAŃSKI w SPJS stanowią średnio-wieczne jednostki leksykalne odnoszące się do sprawowania obrzędu (*okrcić, zekrcić*), por.

Tedy prz<y>szedł Ihus... do Iana, aby był okrczon od nyego (ut baptizaretur ab eo Mat 3, 13).

I stalo szyą yest, gdysz był zekrczon (cum baptizaretur *Luc* 3, 21, *ib.*: krczon, *Rozm* 190: kyedy szyą krzczyl) vszelkny lyvd a Iesvszevy okrczonemv a modlączemv othvorzylo szya nyebo *Ewangeliarz Zamojskich* 300.

Pojęcie CHRZEST PAŃSKI w SPJS reprezentowane jest także przez określenia odnoszące się do chrztu Jezusa w Jordanie i są to: *Chrzcziny Boże, Krciny Boże* oraz *Teofania*. Kościół katolicki równocześnie upamiętnia chrzest Jezusa, pokłon mędrców (*Ew. wg św. Mateusza* 2, 1–12) oraz znak w Kanie Galilejskiej (*Ew. wg św. Jana* 2, 1–12), traktując łącznie wszystkie te wydarzenia jako objawienie się boskości Jezusa Chrystusa¹⁵. Ze średniowiecznych zabytków redaktorzy SStp wyekscerpowali 9 określeń upamiętniających objawienie się bóstwa Jezusa Chrystusa, a także Trójcy Świętej w przypadku chrztu Jezusa w Jordanie (epifania trynitarna) i są to następujące jednostki leksykalne: *Betfania; Chrzcziny Boże/Krciny Boże; Dzień Świeczek* (artykuł hasłowy **dzień** w SStp); *Epifania; Oświecenie; Szczodry Dzień* (artykuł hasłowy **dzień** i **szczodry** w SStp)¹⁶, *Świ(e)czki; Teofania; Trzech Krolow* (artykuł hasłowy **król** w SStp).

Autor *Rozmyślenia przemyskiego* tak pisze o objawieniu się boskości Jezusa Chrystusa:

Prze troyakye zyavenye svyātosczy dzyen ten troyakym *ymyānyem vezvan. Napyrve y (sc. ji 'go') myenya *Epyfanya*, yesz szye stalo przez gvyazdā..., vtore zowā **Teophonya*, yesz szye stalo przy krzczycze bozem, trzeczycze slovo *Bethffanya* po greckw od tego, czo szye stalo na svaczbye (Bethphaniam <vocantes> eam, quae in nuptiis) *Rozm* 204.

¹⁴ Por. *Religia. Encyklopedia PWN* 2003 artykuły hasłowe **teofania, epifania**.

¹⁵ Objawienie Pańskie, Trzech Króli (łac. *Epifania Domini*) uroczystość przypadająca 6 I, upamiętniająca pokłon mędrców, chrzest Pański oraz znak w Kanie Galilejskiej, por. Rutkowski 2010.

¹⁶ Por. też artykuł hasłowy **szczodry** w SStp, znaczenie 4.~ może 'wigilia Trzech Króli'.

łaciński wyraz *baptizare* a polski odpowiednik *chrzcić*

Jak wynika z powyższych ustaleń, wyrazy z rodziny rzeczownika *chrzest* są użyte anachronicznie w funkcji reprezentowania pojęcia CHRZEST JANOWY oraz CHRZEST PAŃSKI, gdyż nie odnoszą się do 'czynienia chrześcijaninem', lecz do obrzędu kultowo-pokutnego dokonywanego przez Jana Chrzciciela. Wyraz *chrzest* jest czeskim, a potem i polskim odpowiednikiem łacińskiego czasownika *baptizare*. Skoro św. Hieronim nie różnicował leksykalnie tych dwóch obrzędów religijnych, nie uczynił tego też polski tłumacz, por.

Ego *baptizavi* vos aqua, ille vero *baptizabit* vos Spiritu sancto *Evangelium secundum Marcum 1, 8 (Biblorum Sacrorum. Iuxta Vulgatam Clementinam)*

Ja zaprawdę *krzczę* wodą, ale między wami stoi, jegoż wy nie wiecie; ten was *krzcic* będzie duchem świętym *Rozmyślanie przemyskie 185.*

Ani św. Hieronim, ani polski tłumacz nie oddali w języku tej różnicy, która jest charakterystyczna dla tych trzech odmiennych pojęć teologicznych, jakimi są CHRZEST, CHRZEST JANOWY i CHRZEST PAŃSKI, bo ich konceptualizacja jest kontekstowa.

Dodać należy, że tłumaczenie wyrazu *baptizare* przez 'chrzcic' nie jest w średniowieczu jedynym możliwym. W zgromadzonym materiale przeważają co prawda formacje pozostające w etymologicznym związku z wyrazami *chrzest*, *chrzcic*, sporadycznie pojawiają się też jednak takie, które odwołują się do greckiego *baptizein* 'obmywać, zanurzać' i łacińskiego *baptizare* oraz do sposobu sprawowania tego obrzędu przez zanurzenie, a potem polanie czy pokropienie osoby chrzczonej. Dwie z nich to jednostki autosemantyczne nieciągłe i są to konstrukcje *być umyt świętym krzestem* oraz *krzestna kąpiel*. Trzecia z jednostek mieszcząca się w tej grupie to *wnozenie* – glosa do łacińskiego tekstu:

Baptismus est intinctio in aqua, verbo vite sanctificata, *gl. intinctio wnozenie XV p. post. GIDom 59¹⁷.*

Pojęcie chrztu w staropolszczyźnie nie ogranicza się więc tylko do wskazania na włączenie chrzczonego do wspólnoty Chrystusa, lecz zawiera w sobie też ten komponent oczyszczenia, pokuty (tak jak w chrzcie Janowym) i jednostki z komponentem odnoszącym się do wody to właśnie wyrażają.

Dla dopełnienia rozważań dotyczących zawartości leksykalnej pojęć CHRZEST, CHRZEST JANOWY, CHRZEST PAŃSKI należy dodać, że w *Rozmyślaniu przemyskim* wyraz *okrzyc* potraktowany jest jako synonimiczny w stosunku do wyrazu *obrzezać*, por. Tako ye (*sc. dzieciątko*) podala Iozepchovy, *aby ok<rz>czon* albo obrzezan

¹⁷ Łukasz Halida podaje dwie możliwości przetłumaczenia tego tekstu: 1/ Chrzest to zanurzenie w wodzie uświęconej słowem życia. 2/ Chrzest to uświęcone słowem życia zanurzenie w wodzie. Według tłumacza *sanctificata* może gramatycznie odnosić się zarówno do wyrazu *aqua*, jak i do *intinctio*. I dodaje, że skoro mamy tu do czynienia z definicją sakramentu, to można przyjąć tę drugą wersję, tym bardziej gdy dyskutowana jest kwestia formuły chrzcielnej. Wtedy mielibyśmy taki sens, że chrzest to zanurzenie w wodzie, któremu towarzyszą słowa mające moc uświęcania.

podług starego zakonu *Rozm 75*. W *Ewangelii według św. Łukasza* czytamy: Gdy nadszedł dzień ósmy i należało obrzezać Dziecię, nadano Mu imię Jezus, którym je nazwał anioł, zanim się poczęło w łonie [Matki] Łk 2, 21. Obrzezanie to czynność obrzędowa polegająca na usunięciu napletka z narządu rodowego mężczyzny, oznaczająca znak przymierza, por. [...] będziecie obrzezywali ciało napletka na znak przymierza waszego ze Mną. *Księga Rodzaju* 17, 21. Poprzez obrzezanie dokonywało się włączenie człowieka do narodu wybranego. Autor zabytku średniowiecznego utożsamiał dwa terminy (chrzest, obrzezanie) odnoszące się do odmiennych obrzędów religijnych. Zgodnie z przekazami biblijnymi, Jezus Chrystus został obrzezany jako dziecko, a później ochrzczony przez Jana Chrzciciela przed rozpoczęciem swojej publicznej działalności. Tak więc ta druga jednostka leksykalna z artykułu hasłowego (**ochrzcić**) **okrcić**, **okrcić**, **okrcić** 'obrzezać' (SStp) nie mieści się w obrębie analizowanej kategorii pojęciowej CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI.

Podsumowanie

Przedmiotem opisu były ciągłe i nieciągłe autosemantyczne jednostki leksykalne użyte w języku średniowiecznym (do końca XV wieku) na oznaczenie dwóch różnych obrzędów religijnych opisanych w Nowym Testamencie oraz obrzędu chrześcijańskiej inicjacji w Nowym Testamencie i w średniowieczu na ziemiach polskich. Stanowią one reprezentację leksykalną pojęć CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI w *Słowniku pojęciowym języka staropolskiego*. Zasadnicza grupa analizowanych wyrazów wywodzi się od łacińskiej nazwy własnej *Christus* oraz wyrazu **krъstъ* 'krzyż, krucyfiks' oznaczającego też Chrystusa (por. *Chrъstъ/Chrъstъ*). Część z nich współtworzy zbiór leksykalny mieszczący się w obrębie znaczenia 'czynić chrześcijaninem', 'być chrześcijaninem', reprezentując pojęcie CHRZEST – pozostałe odnoszą się do obrzędu religijnego, który dokonywał się nad rzeką Jordan, stanowiąc reprezentację leksykalną pojęć CHRZEST JANOWY, CHRZEST PAŃSKI¹⁸.

Rozwiązanie skrótów

Ew. – *Ewangelia*

(S) – *Słownik staropolski. Suplement, cz. I (verba absentia)*, red. E. Deptuchowa, Kraków 2014.

SPJS – *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, 2015, <http://spjs.ijp.pan.pl> (dostęp: 18.11. 2021).

SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002.

¹⁸ Pisząc ten artykuł, korzystałam z cennych uzupełnień i uwag dr Zofii Wanicowej, za które składam Jej gorące podziękowanie.

Bibliografia

- Austin J.L., 1993, *Jak działać słowami*, [w:] tegoż, *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, przeł. B. Chwedeńczuk, Warszawa, s. 311–335.
- Batko-Tokarz B., 2019, *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków.
- Bibliorum Sacrorum. Iuxta Vulgatam Clementinam*, nova editio, 1951, curavit A. Grammatica, Typis Polyglottis Vaticanis.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Delimata M., 2004, *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań.
- Długosz-Kurczabowa K., 2008, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa.
- Fijałek J. (red.), 1915, *Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera z 2 października 1320 r.*, Kraków.
- Heyzmann U. (red.), 1875, *Statuta Synodalia Episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi (...)*, Cracoviae.
- Hube R. (red.), 1856, *Antiquissimae Constitutiones Synodales Provinciae Gneznensis. Maxima ex parte. Nunc primum e codicibus manu scriptis typis mandatae, V. Philippus Firmanus Episcopus Legatus. Synodus Budensis anni 1279*, Petropoli.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, 2002, Poznań.
- Kudasiewicz J., 1979a, artykuł hasłowy chrzest Pański, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, t. III, Lublin, s. 370–371.
- Kudasiewicz J., 1979b, artykuł hasłowy chrzest, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, t. III, Lublin, s. 352–355.
- Kudasiewicz J., 1992, *Biblijna teologia chrztu*, [w:] *Chrzest – nowość życia*, red. A.J. Nowak, W. Słomka, Lublin, s. 23–35.
- Mikołaj z Błonia, *De sacramentis*, https://bc.dominikanie.pl/dlibra/publication/edition/158?id=158&from=&dirids=1&ver_id=&lp=2&QI=156FBEF8E2C8A0C3860E02FE362D87FD-1 (dostęp: 6.03.2021).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych. Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńieckich, wydanie 4, Poznań 1991.
- Religia. Encyklopedia PWN*, 2003, red. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa (publikacja multimedialna).
- Rutkowski A., 2010, artykuł hasłowy Objawienie Pańskie, Trzech Króli, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. E. Gigilewicz, t. XIV, Lublin, s. 181–183.
- Sawicki J. (red.), 1948, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne IV. Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w.*, Lublin.
- Sawicki J. (red.), 1955, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne. VIII Synody diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego i ich statuty*, Wrocław.
- Schenk W., 1969, *Z dziejów liturgii w Polsce*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, cz. I, red. P. Kałwa, M. Rechowicz, Lublin, s. 139–218.

- Sieradzka-Baziur B., 2020, *Onomazjologiczny słownik online. Metodologia, zawartość, wykorzystanie w badaniach na przykładzie „Słownika pojęciowego języka staropolskiego”*, Kraków.
- Skowronek A., 1979, artykuł hasłowy chrzest, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, t. III, Lublin, s. 355–361.
- Stachowiak L., 1979, artykuł hasłowy chrzest Janowy, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, t. III, Lublin, s. 368–370.
- Wierzchowski J., 1980, *Semantyka językoznawcza*, Warszawa.
- Zauner A., 1903, *Die romanischen Namen der Körperteile. Eine onomasiologische Studie*, „Romanische Forschungen”, t. 14, s. 339–530.

Lexical representations of the concepts of BAPTISM. JOHN’S BAPTISM and LORD’S BAPTISM in the Middle Ages. Onomasiological analysis

Abstract

In the article, the subject of description included continuous and discontinuous auto-semantic lexical units used in the medieval language (until the end of the 15th century) to denote two different religious rites described in the New Testament and the rite of Christian initiation in the New Testament and in the Middle Ages in Poland. They are a lexical representation of the concepts of BAPTISM. JOHN’S BAPTISM. LORD’S BAPTISM in the *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* online [*Conceptual Old Polish Dictionary* online].